

RUSYA'DA VE MERKEZİ ASYA ÜLKELERİNDE TÜRKİYE İLE ETKİLEŞİM BAĞLAMINDA İSLAMİ EĞİTİMİ YENİLEME SÜREÇLERİ

Şamil KAŞAF*

Karina KAŞAF**

Çev. Liaisan ŞAHİN***

Öz

İnsan hayatında en önemli rol oynayan iki kurumun – manevi sorunların çözümüne ilişkin ihtiyaçların giderilmesine hizmet eden din kurumunun ve insanların bilgi ve yetenek kazanma ihtiyaçlarını karşılayan eğitim-öğrenim kurumunun – birbiriyle entegrasyonu, laikleşme eğiliminin gittikçe güçlendiği çağdaş dünyanın başlıca özelliklerinden birini teşkil etmektedir. Bu makalede Rusya, Kazakistan ve Kırgızistan'daki İslami eğitimi yenileme çalışmaları dini örgütlerin laik devletle etkileşimi ve bu ülkelerin Türkiye ile ilişkileri bağlamında ele alınmaktadır. Çağdaş dini süreçlerin, bir yandan, laik devletin ülkenin manevi egemenliğini ve ulusal güvenliğini pekiştirme çabalarını olumlu yönde etkileyebildiği, ama öbür yandan yıkıcı unsurlar da barındırabildiği ve eğitim sistemi aracılığıyla çok dinli toplumun manevi ve siyasi birliğini zedeleyici etkiler yaratabildiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Devlet Eğitim Politikaları, İslami Eğitim, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye.

PROCESSES OF THE REFORMATION OF ISLAMIC EDUCATION IN RUSSIA AND CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN THE CONTEXT OF THEIR INTERACTION WITH TURKEY

Abstract

One of the characteristics of modern society, more and more susceptible to increasing secularization, is the process of social integration of the two most important institutions: religion, that serves the needs of people in order to solve their spiritual problems, and education, that is designed to satisfy human search for knowledge and competency. This article deals with the experience of organizing Islamic education in Russia, Kazakhstan, and Kyrgyzstan, focusing at the collaboration between Islamic organizations and the secular state and taking into consideration the external political factor of the relations with Turkey. The author makes a conclusion that contemporary religious processes, on the one hand, may assist the secular state in its efforts to reinforce spiritual sovereignty of the state and its national security; on the other hand, they have a destructive potential, capable of creating a threat – through the system of education – to spiritual and political unity of a multi-religious society.

Keywords: State Educational Policies, Islamic Education, Russia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey.

* Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Merkezi Asya, Kafkasya ve Ural-İdil Bölgesi Araştırma Merkezi Araştırmacısı; Kuzey Kafkasya'da Dini Gelenekler, Kültürel Özellikler ve Dinler Arası Diyalog Üzerine Karşılaştırmalı Araştırmalar UNESCO Kürsüsü Proje Koordinatörü, Kashaf.dumrf@gmail.com

** Moskova Devlet Üniversitesi Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü Merkezi Asya ve Kafkasya Kürsüsü bakalorya öğrencisi, kkashaf@mail.ru

*** Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, leysen@marmara.edu.tr

Giriş: Günümüz Dünyasında Din ile Eğitimin Etkileşimi ve Entegrasyonu

İnsan hayatında en önemli rol oynayan iki kurumun – manevi sorunların çözümüne ilişkin ihtiyaçların giderilmesine hizmet eden din kurumunun ve insanların bilgi ve yetenek kazanma ihtiyaçlarını karşılayan eğitim-öğrenim kurumunun – birbiriyle entegrasyonu, laikleşme eğiliminin gittikçe güçlendiği çağdaş dünyanın başlıca özelliklerinden birini teşkil etmektedir. Bu bağlamda *kurum* teriminin anlam içeriğini, Rus felsefeci Oleg Genisaretskiy’nin isabetli deyimıyla ‘öğüt’ kavramı aracılığıyla, yani bazı temel yönelimlerin, esasların veya törelerin telkini şeklinde – ki bütün bunlar “kimlik” kavramının içeriğine de yansır – anlamlandırabiliriz ¹. Buna göre, kimlik özelliklerinin nesilden nesle aktarılmasını sağlayan eğitim kurumu aracılığıyla bir halkın tarihi kişiliğini koruma güdüsünün gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

İslami geleneğe göre, bilgi aramak yani öğrenim görmek, bir insanın en önemli görevlerinden sayılır; bilgiye sahip olan meziyet sahibi olur ². Tatar düşünür ve ilahiyat bilgini Musa Bigiyev’in ³ görüşüne göre, sabırla harmanlanan inanç ve bilgi, bireyi “bütün sorunları çözebilmek ve her türlü durumdan çıkış yolunu bulmak”, “ilerleme için en iyi yolları göstermek”, “halkı her zaman doğrudan saadete götüren yoldan ilerletmek”, “önder olmak” yetileri ile donatır ⁴. “Halkın Atası”, “Ulusun Kurtarıcısı” ve eski düşmanı W. Churchill’in deyimıyla “Kaderin Adamı” olarak bilinen Atatürk’ü şahsen tanıyan Musa Carullah Bigi’nin fikirleri ülkemizde üstün gelmiş olsaydı ve geleneksel İslami değerlerden kopmadan gelişmiş olsaydık, kim bilir, bugün ne durumda olurduk? ⁵

Çağdaş laik toplumlarda en önemli toplumsal kurumlardan ikisinin – din ve eğitim kurumlarının – birbiriyle yaklaşımları süreci, yani entegrasyon eğilimi, bu iki kurumun doğrudan kesiştikleri noktada, yani dini eğitimde, belirgin olarak kendini göstermektedir. UNESCO himayesi altında yayımlanan bir dergide bu konu üzerine Avrupalı gözlemcilerin ifade ettiği görüşler, eskiden din unsurunu dışarıda bırakan eğitim sistemlerinde dahi bugün bu konuda tartışmaların yürütüldüğünü ve din unsurunu eğitim sistemine dahil etme veya müfredatta din derslerine ayrılan saat sayısını gözden geçirme yönünde gelişmeler olduğunu gösterdi. Son yıllarda siyaset dünyasının dini unsurun ağırlıkta olduğu eğitim kurumları modellerine ilgi göstermeye ve eğitimde kültürel çoğulculuk prensibini savunmaya başladığını görüyoruz. Laik ve dindar kesimlerin bu konudaki fikir alışverişinde dini eğitim yöntemlerinin kabul edilebilirliği meselesinin gittikçe daha ılımlı tonda ele alındığı, hatta “türlü halkların ve kültürlerin karşılıklı olarak bağlantılı olduğu bir dünyada bunun yerinde ve ‘tolere edilebilir’ olduğu” görüşünün ileri sürüldüğü görülmektedir ⁶.

¹ A. Mehanik, P. Skorobogatıy, “Çego mı jdem ot ministra obrazovaniya”, *Ekspert*, S. 35 (2016), s. 21.

² L. A. Harisova, *Pedagogičeskiy potentsial islama*, Russkoye slovo, Moskova 2008, s. 38.

³ Musa Carullah Bigiyev (1875-1949) – Rusyalı Müslüman din bilgini ve düşünür, Rusyalı Müslümanlar arasında gelişen yenilenme hareketinin önderlerinden biri.

⁴ M. Bigiyev, *Arabskaya literatura i islamskiye nauki*, Tatar. kn. izd-vo, Kazan 2014, s. 48.

⁵ M. Bigiyev’in hayatını ve eserlerini araştıran A. G. Hayrutdinov’un bu konudaki fikirleri için bk. A. G. Hayrutdinov, “Jizn i tvorčestvo Musı Bigiyeva”, *M. Bigiyev: İzbrannıye trudi v 2 tomah*, Hzl. A. G. Hayrutdinov, Cilt 1, Tatar. kn. izd-vo, Kazan 2005; <http://www.islamrf.org/hayrutdinovlive> (11.11.2016).

⁶ C. Braslavsky, “Schools Today: Shortage of Teachers or Shortage of Meaning?”, *Prospects: Quarterly Review of Comparative Education*, 33 (2), June 2003, p. 130.

I. Eski Sovyet Sahasında Dini Uyanış ve Bu Süreci Etkileyen Faktörler

Anayasal düzenlerini laiklik prensibine dayandıran eski Sovyet ülkelerinde ⁷ din ve eğitim kurumlarının etkileşmesi sürecine “dini uyanış” olarak tanımlayabildiğimiz olgu damgasını vurmaktadır. Kalabalık bir Müslüman kitlesini barındıran Rusya Federasyonu'nda olduğu gibi (Rusya'daki Müslümanlar, Müslüman olmayan bir ülkedeki azınlık konumundadır), Müslümanların nüfusun çoğunluğunu teşkil ettiği Merkezi Asya ülkelerinde de din olgusunun gittikçe toplumun hayatında daha fazla rol oynadığı ve geniş kitlelerin dünya görüşünü etkilediği gözlenmektedir.

20. yy.ın son on yıllığında İslam, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında ortaya çıkan cumhuriyetlerin gündeminde önemli bir madde haline geldi; Müslümanların yaşamını düzenleyen manevi temel ve dayanak olarak İslami değerleri laik devletin demokratik reformları ile çelişmeyecek şekilde yeniden canlandırma düşüncesi gittikçe daha fazla insanın bilincinde yer edinmeye başladı. Demir perdenin kalkması ve sınırların açılmasından sonra yurt dışındaki tecrübeleri daha yakından tanıma olanağını elde eden Rusyalı ve Orta Asyalı Müslümanlar, Türkiye'nin “İslam'ı demokrasi ile birleştirme” deneyiminden de belli ölçüde etkilendiler.

Türkiye tarafından da Orta Asya'daki Türk dilli Müslüman ülkelere ve Rusya'nın İdil Boyu, Kuzey Kafkasya ve Kırım gibi bölgelerine yoğun ilgi gösterildi. Türkiye, eski Sovyet topraklarındaki Müslüman topluluklara kendi rol modelini önerdi ⁸. Kimilerinin görüşüne göre, Türkiye bazı bölgelerde, özellikle Yakın Doğu'da, *Yeni Osmanlılık* doktrinini ilerletmede büyük başarılar elde etti ⁹. Türkiye'nin kritik öneme sahip bölgelerle ilişkilerinde çok boyutlu bir gündeme sahip olması, bunun yanı sıra etrafında “istikrar, refah ve güvenlik ilkeleri temelinde bir stratejik kuşak” ¹⁰ oluşturma politikasını takip etmesi, “güçlenmekte olan orta ölçekli devletin” ¹¹ küresel yönetim ağında saygın konum kazanma amaçlarına hizmet etti.

Fakat Türk dış politikasının *Yeni Osmanlılık* fikirleri Türk dilli ülkelerde farklı yorumlara yol açtı ve hatta yer yer olumsuz karşılandı ¹². Bu sebeple imparatorluk söyleminin daha ‘dostane’

⁷ Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan ve Türkmenistan anayasalarında devlet düzeninin laiklik prensibine dayandığı ifade edilmektedir. Beyaz Rusya, Moldova ve Özbekistan anayasalarında laiklik kavramı devletin temel anayasal özellikleri arasında somut olarak belirtilmesi de anayasanın ilgili bölümlerinde din ve devlet ayırımından ve eğitimde laikliğin esas olduğundan bahsedilmektedir.

⁸ E. P. Dal, “On Turkey's Trail as a “Rising Middle Power” in the Network of Global Governance: Preferences, Capabilities, and Strategies”, *Perceptions: Journal of International Affairs*, Winter 2014, Vol. 19, Number 4, p. 111.

⁹ Bk. Paul Kubicek, Emel Parlar Dal, H. Tarık Oğuzlu, ed., *Turkey's Rise as an Emerging Power*, Routledge, London; New York 2015.

¹⁰ “Speech entitled “Vision 2023: Turkey's Foreign Policy Objectives” delivered by H.E. Ahmet Davutoğlu, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Turkey at the Turkey Investor Conference: The road to 2023 organized by Goldman Sachs” (London, 22.11.2011); http://www.mfa.gov.tr/speech-entitled-_vision-2023_-turkey_s-foreign-policy-objectives_-delivered-by-h_e_-ahmet-davutoglu_-minister-of-foreign-af.en.mfa (12.11.2016).

¹¹ M. Müftüler-Baç, “Turkey as an Emerging Power: An Analysis of its Role in Global and Regional Security Governance Constellations”, Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper No. RSCAS 2014/52; https://papers.ssrn.com/sol3/cf_dev/AbsByAuth.cfm?per_id=2243053 (12.11.2016).

¹² *Turtsiya: novaya rol' v sovremennom mire*, TSA RAN, Moskova 2012, s. 69.

formüllerle değiştirilmesi icap etti (örneğin, Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun "Bizim için iki tür ülke vardır: dostlar ve potansiyel dostlar. Üçüncü bir tür yoktur" demesi gibi ¹³) ki bu Türkiye'nin yeni 'yumuşak güç' politikası formatına uygun düştü.

Eski Sovyet topraklarında dini uyanış süreçlerinin başlamasında ateist eğitim sisteminin çökmesi de önemli bir etken oldu. 1994'de Moskovada kurulan Merkezi Avrupa Rusya'sı Müslüman Din İdaresi'ne (2014 yılında adı Rusya Federasyonu Müslümanları Dini İdaresi (RFMDİ) olarak değişerek merkezi dini teşkilat haline geldi) kurulduğundan beri başkanlık eden R. Gaynutdin'e göre, o dönemde ülkede gerçekleşen demokratik dönüşümlerin Müslümanlar için en büyük önem taşıyan yönünü, dini özgürlüğün elde edilmesi teşkil etti: "Biz İslam'a, İslami kültüre, İslam dünyasına mensubiyetimizi açıkça ifade etme, bununla gurur duyma olanağını elde ettik" ¹⁴.

Eski Sovyet ülkelerinde dindar Müslümanların sayısı çoğalınca ve günlük hayatında şeriat kurallarını uygulamaya başlayanlar da ortaya çıkınca, bazı güçler Müslüman toplumundaki etnik sürtüşmeleri kendi çıkarları için kullanma ve ayrılıkçı projeleri hayata geçirme teşebbüslerinde bulundular. İslam'ın siyasileşmesi, İslam faktörünün siyasi aşırıcılık ve milliyetçilikle birleşmesi eğilimlerinin gözlemlendiği eski Sovyet ülkelerinde hükümetler İslam ve genel olarak Müslüman dünya ile ilişkiler konusundaki politikalarını gözden geçirmek zorunda kaldılar. "Laiklik ile dindarlık arasında yeni denge kurulması" ödevi de devlet politikalarında öne çıkmaya başladı ¹⁵.

2. Kazakistan'da Dini Uyanış Süreçleri

Bağımsızlık kazanan Orta Asya cumhuriyetlerinde Sovyet ideolojisi ve ateizm prensipleri çöküş yaşarken, oluşan ahlaki ve manevi boşluğu hızlı bir şekilde dolduran dini fikirler, çoğu durumda yıkıcı unsurları da içerdi. 1990'lı yılların başında Kazakistan'da faaliyete giren çeşitli misyoner kuruluşların aslında aşırı teşkilatların gizli ajanları olduğu anlaşıldı. Kazakistan ile bir dizi İslam ülkesi (Pakistan, Libya, Mısır vb.) arasında 1992'den itibaren kurulan diplomatik ilişkilerin gölgesinde serpilen ve sözde İslami sloganların arkasına gizlenen bu tür kuruluşlar, Kazakistan'da cami ve medreseleri canlandırma hareketinin başlamasından da yararlanarak kendi eğitim müesseselerini kurdular.

Bölgesel gözlemciler, söz konusu aşırı faaliyetlerin Kazakistan'ın ulusal güvenliğini tehdit edebileceğini ve bölgedeki devletlerin laik düzenine zarar verebileceğini belirttiler. Din faktörünün gittikçe önem kazanması üzerine Kazakistan Cumhuriyeti hükümeti ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi (KMDİ) başta olmak üzere yasal olarak kayıtlı İslami kuruluşlar, yıkıcı

¹³ "Speech entitled "Vision 2023: Turkey's Foreign Policy Objectives" delivered by H.E. Ahmet Davutoğlu...

¹⁴ R. Gaynutdin, "Rossiyskaya Federatsiya – eto yeyo narodi, ispoveduyuşchiye razniye religii", *Rossiya i musul'manskiy mir*, S 3 (1997), s. 5.

¹⁵ F. M. Muhametşin, "Konstitutsionnoye oformleniye vzaimootnoşeniy gosudarstva i religii", *Rossiya-Srednyaya Aziya, T. 2: Politika i islam v XX – načale XXI veka*, LENAND, Moskova 2011, s. 330.

faaliyetlerde bulunan dini aşırıcilara ve yurt dışından ithal edilen tarikatlara karşı birlikte cephe aldılar ¹⁶.

Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı nezdinde çalışan Kazakistan Stratejik Araştırmaları Enstitüsü uzmanları, terörizm faaliyetlerindeki artışı köktenci hareketlerin ve bunlar içinde dini köktenciliğin yaygınlık kazanmasına bağlayarak ve bunu çağdaş dünyaya hakim olan eğilimlerden biri olarak görerek, “ülkede terörizm karşıtı ve aşırıcilık karşıtı söylemleri kuvvetlendirmenin en önemli enstrümanı” olarak eğitim alanına ve bunun içinde din ve din bilgisi eğitiminin önemine işaret ettiler ¹⁷.

Bunun basit ve sıradan bir ödev olmadığını belirtmek gerekir, çünkü Kazak kimliğinin oluşumu ¹⁸ “Tengri ve Allah arasında” uzun süren mücadeleden etkilenmiştir. İslam'ın Orta Asya ve Kazakistan coğrafyasına gelişi sonucunda “insan toplulukları ile ruhlar (tanrılar) arasında aracılık yapan özel birilerinin bulunması gerektiği fikrine dayanan inanç ve kült türü olan” ¹⁹ Şamanlık geleneği yok olmaya yüz tutmuş ama aynı zamanda buna dini senkretizm süreci eşlik etmiştir. Dinlerin en yenisi olan İslam, bir yandan Orta Asya ve Kazakistan'daki halklarda (Özbekler, Tacikler, Kırgızlar, Uygurlar, Kazaklar, Karakalpaklar, Türkmenler) İslam öncesi inançların kalıntılarını tahrip edip yasaklarken, öte yandan, V. N. Basilov'un fikrine göre, “Şamanlığın zengin geleneklerini” özümsemiştir ²⁰.

Altın Ordu döneminden itibaren Şamanlık, zorunlu olarak İslam'ın dogmalarına, mitolojisine ve törenlerine uyum sağlamaya başlamış, bununla birlikte Orta Asya ve Kazakistan'ın bazı bölgelerinde etkisini koruyarak günlük İslami yaşantının bir unsuru haline gelmiştir. Türk Şamanlığın İslamlaşması sonucunda, 19. yy.a geldiğinde “Tanrı Şamanlığın içinde çözünmüş” (A. Kodar'ın deyimiyle) ve Şamanlık kültüründeki İslam'la çelişen özellikler yok olmuştur ²¹.

İslam, özellikle onun Sünni kolunun Hanefi mezhebi, zaman içinde birçok göçebe halkın değer yargılarını ve geleneklerini etkilemiştir. “İslam, Kazak bozkırlarının içlerine girdikçe Kazak milli dünya görüşü ve kültürünün ayrılmaz parçası haline gelmiş, dolayısıyla Kazak gelenek ve töreleri ile Müslümanlık prensiplerinin doğal sentezi ortaya çıkmıştır.” ²²

¹⁶ S. Sultanbekova, “Destruktivniye formı religioznosti v Respublike Kazahstan kak odin iz faktorov ugrozi natsionalnoy bezopasnosti”, *Vremya Vostoka*, 28.09.2016; <http://www.easttime.ru/analytics/kazakhstan/destruktivnye-formy-religioznosti-v-respublike-kazakhstan-kak-odin-iz-faktorov-> (07.11.2016).

¹⁷ “Bor'ba s terrorizmom v sovremennom mire: ekspert KISI prinyal učastiye v seminare v Germanii”, *Kazhastanskiy institut strategicheskikh issledovaniy*, 02.06.2016; <http://kisi.kz/ru/categories/articles/posts/bor-ba-s-terrorizmom-v-sovremennom-mire-ekspert-kisi-prinya> (07.11.2016).

¹⁸ Bk. M. S. Şaykemelev, *Kazahskaya identichnost*, İnstitut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, Almatı 2013.

¹⁹ V. N. Basilov, *Şamanstvo u narodov Sredney Azii i Kazahstana*, Nauka, Moskova 1992, s. 6.

²⁰ *age*, s. 282.

²¹ A. V. Sızranov, “İslamizirovannoye şamanstvo y kazahov i nogaytsev-karagaşey Nijney Volgi v XIX – naçale XXI veka”, *Etnografiçeskoye obozreniye*, S. 1 (2010), s. 50.

²² M. Sultangaliyev, “Kayrat Lama Şarif: İslam – religiya yedinstva, mira i dobra”, *Kazahstanskaya Pravda*, 10.08.2011, s. 1.

Müslümanların ve Ortodoks Hristiyanların iki en büyük inanç grubunu teşkil ettiği Kazakistan, Rus Ortodoks Kilisesi yöneticilerinin görüşüne göre farklı etnik grupların ve dinlerin barış içinde bir arada yaşamasına güzel bir örnek teşkil etmektedir ²³. Kazakistan'ın kamusal alanında İslam kimliği söylemi diğer kimlik söylemlerine göre daha aktif olarak gelişmektedir. Müslüman din görevlilerinin yanı sıra bu süreçte siyasi elit de yerini almakta, Kazakistan Devlet Başkanı N. Nazarbayev İslam'ı "yüzyıllarca halkımızın manevi değerini" teşkil eden inanç sistemi olarak konumlandırmaktadır ²⁴.

Kazak ulus inşası projesini yürütenler İslam'ı, yapılanmakta olan Kazakistan devletinin manevi temellerini pekiştirecek bir güç olarak görürlerken, bu gücü öncelikle etnik konsolidasyon ve milli uyanışı desteklemek, kitleleri bu yönde teşvik etmek üzere ideolojik kaynak olarak kullanmaya yönelmektedirler. Kazak topluluğunun büyük bir kısmı İslam'ı "etnik Kazak öz determinasyonunun ayrılmaz unsuru" olarak özümsemeye başlamıştır ²⁵.

Kazakistan Toplum ve Siyaset Bilimcileri Birliği'nin *Kazakistanlı Gençliğin Etnik ve Dini Özdeşliği* başlıklı raporunun yazarları Kazakistan'da "milli dinin devlet himayesi altında olduğunu" belki de biraz abartarak belirtirken, bu yazarlardan birinin (B. Bekturganova) diğer bir yazısında "Kazakistan'da korumacılık bariyerlerinin Rusya'ya göre ve bilhassa Özbekistan ve Türkmenistan'a göre daha zayıf olduğunu ve son dönemde daha da azalmaya yüz tuttuklarını" belirtmesi ilginçtir ²⁶.

Kazakistan'da "güdümlü demokrasiye geçiş" sürecinde son on yılda yaşanan gelişmeler, din alanının tekelleşmesi ve İslam için himaye rejiminin kurulması (geleneksel olmayan diğer inançların yayılmasının engellenmesi) eğilimlerini daha da güçlendirdi. Bu durum, yerel gözlemcilerin değerlendirmelerinde düzeltmeler yapılmasını gerektiriyor. Devlet düzeyinde himayecilik politikasının işleyişini, Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi için özel olarak elverişli şartların yaratılmış olmasında gözlemleyebiliyoruz. Devlet Başkanı N. Nazarbayev, Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi'ne "geleneksel İslam'ın yegane tanınan kuruluşu" şeklinde tanımlanan müstesna bir statü bahşetmiş bulunmaktadır ²⁷.

²³ "Patriarh Kirill: Kazahstan – primer mirnogo vzaimodeystviya lyudey, prinadlejaşchih različnym etnosam I religiyam", Kazinform, 21.12.2015; http://www.inform.kz/ru/patriarh-kirill-kazahstan-primer-mirnogo-vzaimodeystviya-lyudey-prinadlezhaschih-razlichnym-etnosam-i-religiyam_a2852075 (11.11.2016).

²⁴ "Segodnya Glava gosudarstva Nursultan Nazarbayev provel vstreču s predstaviteljami Duhovnogo upravleniya musulman Kazahstana", Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı resmi internet sitesi, 19.02.2013; http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_receptions/segodnya-glava-gosudarstva-nursultan-nazarbaev-provel-vstrechu-s-predstaviteljami-duhovnogo-upravleniya-musulman-kazahstana (11.11.2016).

²⁵ "Etnoreligiozniye identifikatsii kazahstanskoy molodeji. Otčet Assotsiatsii sotsiologov i politilogov Kazahstana, podgotovlenniy v ramkah pervogo etapa proekta "Kak jiveş, molodej?" (Nisan-Mayıs 2016), *Analitičeskaya gruppa Kipr*; <http://agkipr.kz/wp-content/uploads/2016/10/ОТЧЕТ-АСИП-ЭТНОРЕЛИГИОЗНЫЕ-ИДЕНТИФИКАЦИИ-РЕГИОНАЛЬНОЙ-МОЛОДЕЖИ.pdf> (11.11.2016).

²⁶ D. Furman, B. Bekturganova, "Massovoye soznaniye i religii v Kazahstane i Rossii", *Svobodnaya musul*, S. 1 (2005), s. 12.

²⁷ "Prezident: Yedinstvennaya priznannaya struktura traditsionnogo İslama v našey strane – Duhovnoye upravleniye musulman Kazahstana", Kazinform, 19.02.2013; http://www.inform.kz/ru/prezident-edinstvennaya-priznannaya-struktura-tradicionnogo-islama-v-nashey-strane-duhovnoe-upravlenie-musul-man-kazahstana_a2536207 (11.11.2016).

Kazakistanlıların dini kimliği ve Kazakistan devletinin laik özelliği, devlet eğitim politikasında ve İslami eğitimi kurumsallaştırma çalışmalarında hesaba katılmaktadır. İslami eğitim alanını düzene sokmak amacıyla atılan ilk önemli adımı, Almatı'da Nur Mübarek Mısır İslam Medeniyeti Üniversitesi'ni açmak üzere 2001 yılında Mısır ile Kazakistan arasında varılan ve Kazakistan Cumhuriyeti parlamentosu tarafından onaylanarak 2 Temmuz 2003'te Devlet Başkanı N. Nazarbayev tarafından tasdik edilen anlaşma teşkil etti. Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı lisansına ve devlet akreditasyonuna sahip olan bu yüksek öğrenim kurumunda profesyonel İslam bilimcileri, Arapça öğretmenleri, medrese hocaları ve camilerde görev almak üzere din görevlileri yetiştirilmektedir²⁸.

Kazakistan'da İslami eğitim sistemi aşağıdaki kuruluşları kapsamaktadır: KMDİ nezdinde çalışan Cumhuriyet İmam Yetiştirme Enstitüsü (Astana) ve 9 medrese (Pavlodar'daki *Sariagaş*, Astana, *Şimkent*, *Ebu Bekir es-Sıddık*, Taraz'daki *Hibetullah Tarazi*, Almatı ilindeki *Uşkonır*, Almatı'daki *Ebu Hanife*, Uralsk'daki *Aktöbe* ve *Oral* medreseleri, 2 hafız okulu (Çimkent'teki *İhlas* ve Akmola ilindeki *Kıvam ed-Din el-İtkani el-Farabiyat-Türkestani*). KMDİ verilerine göre, bu eğitim kurumlarının toplam 2853 öğrencisi olup, kurum yöneticileri çalışmalar konusunda düzenli olarak Başmüftü Hacı Yerjan Malgajulu'ya hesap vermektedirler²⁹.

“Resmi İslami kuruluşların yerel toplulukların yaşamında somut etki yaratma potansiyeline sahip oldukları”³⁰ gerçeğinin siyasi iktidar tarafından idrak edilmesi, devlet ile İslami kuruluşlar arasındaki etkileşimi niteliksel olarak yeni bir seviyeye çıkarmaktadır. Örneğin, KMDİ ile Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı arasında 2015 yılında imzalanan anlaşmaya istinaden dini eğitim alanında reform hareketine girilmiştir. Bu bağlamda medreseler kolej statüsünü almış, müfredatları devlet standartları ile uyumlu bir şekilde yenilenerek zorunlu din bilgisi derslerinin yanı sıra toplum bilimlerine ilişkin yeni dünyevi dersler de müfredata dahil edilmiştir. Kazakistan Müslümanlarının dini önderi Y. Malgajulu'nun belirttiğine göre, kolej düzeyindeki öğrenim böylece din görevlilerine devlet kurumlarında çalışabilme olanağını sunması açısından da avantajlı duruma gelmiştir³¹.

Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi tarafından kabul edilen *Dini Eğitimi Geliştirme 2020 Konsepti*, Kazakistan'da İslami eğitimi kurumsallaştırma sürecinin yeni bir basamağını teşkil etti³². Bu konseptin uygulanması ile eksiksiz, nitelikli, rekabet edilebilir bir İslami eğitimin

²⁸ “Predsedatel Duhovnogo upravleniya musulman Kazahstana, Verhovniy Muftiy Yerjan kaji Malgajulu: “Religiya stanovitsya neobhodimim i, bezuslovno, pozitivnim faktorom razvitiya gosudarstva”, *İnterfaks-Kazahstan*, 03.02.2016; <http://www.interfax-religion.ru/?act=radio&div=2317> (11.11.2016).

²⁹ “Direktora medrese otçitalis’ pered Verhovnim muftiyem”, Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi resmi internet sitesi, 28.09.2016; <http://old.muftyat.kz/ru/news/view?id=8542> (10.11.2016).

³⁰ A. B. Sapor, T. Yeldesbay, “Ratsional’niy put’ razvitiya suverennogo Kazahstana. Çast’ 1-ya”, *Tsentr-Aziya*, 29.03.2010; <http://www.centrasia.ru/news.php?st=1269841500> (08.11.2016).

³¹ “Status naşih medrese povisilsya do urovnya kolledja – Yerjan kaji Malgajulu”, Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi resmi internet sitesi, 25.11.2015; <http://old.muftyat.kz/ru/news/view?id=6111> (08.11.2016).

³² “V Kazahstane prinialy kontseptsuyu razvitiya religioznogo obrazovaniya do 2020 g.”, *İnterfaks-Kazahstan*, 24.11.2015; https://www.interfax.kz/?lang=rus&int_id=10&news_id=11321 (08.11.2016).

verilmesi hedeflenmekte, böylece devlet eğitim kurumları ile işbirliği içinde toplumun ve vatandaşların manevi ihtiyaçlarının karşılanması gayesi güdülmektedir.

Kazakistan'daki İslami eğitim öznelerinin öncelikli amaçlarından biri, ülkenin gelenekleri ve kültürel normları ile uyumlu dini bilincin oluşturulmasına katkıda bulunmaktır. Bu bağlamda İslam dini (Kazakistan için geleneksel olan Hanefi mezhebi) esaslarına, İslam tarihi ve medeniyetine vakıf yüksek vasıflı uzman yetiştirme ödevi önem kazanmaktadır.

Büyük camilerde görevli imamların sadece din alanında değil siyasi iletişim alanında da uzmanlaşmasını, “her yönden gelişmiş, siyaset konularında bilgili, insanlarla çalışmayı bilen” kişiler olmalarını sağlamak üzere 500 *Aydın İmam* programı başlatılmıştır³³. Çağdaş dünya koşullarında iletişim becerileri büyük önem kazanmış durumdadır; F. İ. Şarkov’un altını çizdiği üzere, toplulukların ve kurumların yapılanması, devlet işleyişinin gelişmesi iletişim olmadan mümkün değildir³⁴.

Dini eğitimi toplum için bir kültürel gereklilik olarak görerek devlet düzeyinde desteklemeye yönelik adımların atılması, bununla birlikte laiklik prensibine sadık kalınması, Kazakistan Cumhuriyeti’nin toplumsal, siyasi ve dini yaşamında son yıllarda açıkça gözlenen bir eğilim halini almıştır. Kazakistan Devlet Başkanı N. Nazarbayev’in *Kazakistan-2050 Stratejisi: Kendini Kanıtlamış Devletin Yeni Siyasi Çizgisi* başlığını taşıyan ulusa mesajında bu durum şöyle ifade edilmiştir: “Biz İslam ümmetinin bir parçası olmaktan gurur duyuyoruz. Bu bizim geleneğimizdir. Fakat biz laik bir toplum geleneğine sahip olduğumuzu da unutmamalıyız. Kazakistan, laik bir devlettir”³⁵. Devlet Başkanı Nazarbayev’in görüşüne göre, halkın dini bilincini şekillendirme sürecinde devletin ve din kuruluşlarının birbiriyle stratejik etkileşim içinde olabilmesi için böyle bir sentezin olması şarttır; çünkü Kazakistan halkı “Orta Çağ’da değil, 21. yüzyılda yaşayacaktır”³⁶.

3. Kırgızistan’da Dini Eğitimi Yenileme Süreçleri

Sovyetler Birliği’nin dağılması ile değişen gündem, diğer bir Türk dilli Orta Asya ülkesi olan Kırgızistan’ın eğitim politikalarına da yansımıştır. Kırgızistan Cumhuriyeti’nde 1990’ların başından beri yürütülen eğitim sistemi reformu sürecinde bazı yabancı kuruluşlar da yer alarak Kırgızistan’da çeşitli eğitim faaliyetlerinde bulunmaya başlamıştır. Fakat şunu belirtmek gerekir,

³³ “Predsedatel Duhovnogo upravleniya musulman Kazahstana, Verhovniy Muftiy Yerjan kajı Malgajıulı: “Religiya stanovitsya neobhodimim i, bezuslovno, pozitivnim faktorom razvitiya gosudarstva”, *İnterfaks-Kazahstan*, 03.02.2016; <http://www.interfax-religion.ru/?act=radio&div=2317> (11.11.2016).

³⁴ F. İ. Şarkov, “İnformatsionno-kommunikatsionnaya paradigma razvitiya gosudarstvennosti: tsivilizatsionniy nadkul’turniy i nadreligioznyy aspekt”, *İslam v sovremennom mire*, C. 11, S. 3 (2015), s. 176.

³⁵ “Poslaniye Prezidenta Respubliki Kazahstan – Lidera natsii Nursultana Nazarbayeva narodu Kazahstana “Strategiya ‘Kazahstan-2050’: noviy politicheskiy kurs sostoyavşegosya gosudarstva”, Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı resmi internet sitesi, 14.12.2012; http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazahstan/participation_in_events/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-lidera-nacii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana-strategiya-kazahstan-2050-noviy-politicheskii- (11.11.2016).

³⁶ *age*.

bu yabancı kuruluşlar, yerel eğitim faaliyetlerine maddi desteği sağlarken, bulundukları ülkenin demokratik değerlerine saygı göstermeyi bazen ihmal etmişlerdir. Örneğin, Fethullah Gülen'in önderi olduğu *Hizmet* hareketi Kırgızistan'ın başkenti Bışkek'te ve diğer şehir ve kasabalarda birçok özel okul açmıştır³⁷.

Bilindiği üzere, 15 Temmuz 2016'da Türkiye'de bir askeri ve silahlı darbe girişimi olmuş, ülke yönetimi bu girişimi halkın büyük desteği sayesinde engelleyebilmiştir. Cumhurbaşkanı R. T. Erdoğan, bu darbe teşebbüsünden F. Gülen'i sorumlu tutmaktadır³⁸, ABD eski devlet başkanı Obama'nın danışmanı Zbigniew Brzezinski ise 1999 yılında ABD'ye göç etmiş olan Gülen'in faaliyetlerine CIA örgütünün gizlice destek verdiğini ve desteğin önemli boyutlarda olduğunu saklamamaktadır³⁹. Bu bilgiler ışığında İslam dünyasında nüfuz sahibi olan bu vaizin faaliyetlerinin Kırgızistan'ın manevi güvenliğini sarsıcı etkilerine de dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmalıdır.

Kazakistan gibi, Kırgızistan da Sovyet sonrası dönemde Müslüman çoğunluğa sahip demokratik ve laik bir devlet olma yönünde gelişmiştir. Kırgızistan yönetiminin görüşüne göre, laik demokratik devlet modelinin uygulanabilmesi için din alanı devlet tarafından etkin olarak denetlenmeli, devlet kurumları sivil toplum kuruluşları, özellikle dini kuruluşlar ile sıkı ve verimli işbirliği içinde olmalıdır. Bugün Kırgızistan'da mevcut olan dini kuruluşların çoğu İslami kuruluşlardır (Kırgızistan'da resmi olarak kayıtlı olan 2814 dini kuruluşun 2422'si (yani % 86'sı) Müslümanlara, 380'i Hristiyanlara aittir)⁴⁰. Bunların dışında Kırgızistan Cumhuriyeti'nde eğitim, bilgi yayma, hayır işleri ve cami inşaatı faaliyetlerinde bulunan 70 civarında İslami merkez, vakıf ve birlik bulunmaktadır. Bunların sayıca çoğalmasında Türkiye, Pakistan, İran, Arap ülkelerinden gelen çeşitli dini teşkilatların ve eylem adamlarının faaliyetleri ve mali destekleri etkili olmuştur. Bu sürecin sonucunda yeni dinsel pratikler ortaya çıkmış ve ülkedeki Müslüman toplumun içinde ayrılmalar meydana gelmiştir. Uzmanların görüşüne göre, bu durum ileride anlaşmazlıklara ve din temelindeki çatışmalara götürebilme tehlikesini taşımaktadır⁴¹.

Kırgızistan'da şu an Devlet Başkanının 14 Kasım 2014 tarihli 203 no'lu kararnamesi ile tasdik edilen *2014-2020 Yılları İçin Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Din Alanındaki Devlet Politikası Konsepti* uygulanmaktadır⁴². Bu belge Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasında tespit edilen laiklik

³⁷ B. Kellner-Heinkele, J. M. Landau, *Yazıkovaya politika v sovremennoy Tsentralnoy Azii: natsional'naya i etniçeskaya identičnost' i sovetskoye naslediye*, Rudomino, Moskova 2015, s. 187.

³⁸ "Darbe Girişimi – Erdoğan'dan ABD'ye Gülen Çağrısı: İade Edin", *BBC-Türkçe*, 16.07.2016; <http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-36817278> (10.11.2016).

³⁹ T. Dağlı, "Obama'nın danışmanı itiraf etti! FETÖ darbesinin arkasında CIA var", *Haber7*, 05.09.2016; <http://www.haber7.com/yazarlar/taha-dagli/2109553-obamanin-danismani-itiraf-etti-feto-darbesinin-arkasinda-cia-var> (10.11.2016).

⁴⁰ Bk. *Gosudarstvo i religiya*, Bışkek 2015, s. 17-18.

⁴¹ "Konseptiya gosudarstvennoy politiki Kirgizskoy Respubliki v religioznoy sfere na 2014-2020 gg.", Kırgızistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı resmi internet sitesi; <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68294> (12.11.2016).

⁴² "Ukaz Prezidenta KR o Konseptii gosudarstvennoy politiki Kirgizskoy Respubliki v religioznoy sfere na 2014-2020 gg.", Kırgızistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı resmi internet sitesi; <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68293> (12.11.2016).

prensibine dayandırılmaktadır. Buna göre, Kırgızistan Cumhuriyeti'nde hiçbir din, devlet dini ya da zorunlu bir din olarak kabul edilemez; bütün dinler ve kültler devletten ayrıdır; dini teşkilatların ve din görevlilerinin devlet kurumlarının işlerine karışması yasaktır ⁴³. *Konsept içeriği, 2013-2017 Yılları İçin Kırgızistan Cumhuriyeti'nin İstikrarlı Büyümesinin Ulusal Stratejisi'*nde ⁴⁴ "Devlet ile Din ve Dinlerarası İlişkilerin Optimizasyonu" başlığı altında tespit edilen amaçlar ve tedbirler konusundaki resmi görüşü yansıtmaktadır. Dini işler alanının devlet tarafından denetlenmesi prensiplerinin Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ulusal menfaatleri gözetilerek düzenlendiğinin belirtilmesi önemli bir husustur.

Konsept metninde Kırgızistan toplumunun çok dinli özelliği vurgulanmakla birlikte Müslümanların nüfusun çoğunluğunu teşkil ettiği dikkate alınarak devlet kurumlarının İslami teşkilatlarla etkileşimi ve Orta Asya'da geleneksel olan Hanefi mezhebi üzerinde durulmaktadır. Hanefi mezhebi, İslam'ın diğer mezheplerinden farklı olarak, dinsel farklılıklara toleransla yaklaşır ve İslami değerler ile milli gelenek ve görenekleri karşı karşıya getirmez. Hanefi mezhebinin diğer bir özelliğini de devlet ile partnerlik ilişkilerini geliştirmesini olanaklı kılan bir ideolojik temele sahip olması teşkil eder. Bu özelliği onun Sovyet döneminde devletle çok keskin bir çatışmaya girmeden var olmasını sağlamıştır. Günümüzde de laik Kırgızistan devleti ile din müessesesi arasında demokratik toplumun istikrarını ve gelişmesini sağlama hedefini güden verimli ilişkiler kurulabilmektedir.

Konsept metninde öngörüldüğü üzere, Kırgızistan devleti Sünni İslam'ın Hanefi dinsel hukukuna ve Maturidi inancına dayanan geleneksel ılımlı türlerinin pekişmesi ve gelişmesi için uygun şartlar yaratır. Kırgızistan Cumhuriyeti vatandaşlarının çoğunluğunun bağlı olduğu bu inanç, etnik ve dinsel çeşitlilik şartlarında tolerans, iyi komşuluk, karşılıklı saygı ilişkilerini sağlama potansiyelini tarihsel olarak kanıtlamış bulunmaktadır ⁴⁵.

Kırgızistan devleti dinin toplumsal yaşama, kültür ve eğitim alanlarına olumlu etki ve katkı yaptığını genellikle kabul eder ve dini kurumlarla işbirliği yapar; bununla birlikte dinin siyasallaşmasını önlemek ve dini akımların yıkıcı faaliyetlerini engellemek için katı kısıtlamalar uygular. Bu bağlamda dini radikalleşme ve aşırıcılığın yayılmasını, gençliğin yasaklanmış terörist örgütlerin içine çekilmesini, Suriye topraklarında yürütülen savaşa sürüklenmesini önlemek için Kırgızistan toplumunun manevi ve ahlaki temellerini sağlamlaştırmak üzere adımlar atılmakta, dini eğitimin ve din bilgisi eğitiminin ıslahı için çalışmalar yapılmaktadır ⁴⁶.

⁴³ "Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası", Kırgızistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı resmi internet sitesi; <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru> (12.11.2016).

⁴⁴ "Natsionalnaya strategiya ustoyçivogo razvitiya Kirgizskoy Respubliki na period 2013-2017 gg.", Kırgızistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı resmi internet sitesi; <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/61542?cl=ru-ru> (12.11.2016).

⁴⁵ Bk. "Kontseptsiya gosudarstvennoy politiki Kirgizskoy Respubliki v religioznoy sfere na 2014-2020 gg.", Kırgızistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı resmi internet sitesi; <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68294> (12.11.2016).

⁴⁶ Z. D. Çotayev, G. K. İsayeva, Z. A. Tursunbekov, *Gosudarstvennaya politika v religioznoy sfere: zakonodatelnyye osnovy, kontseptsiya i 'traditsionnyy islam' v Kirgizstane: metodicheskiye materialy*, Bişkek 2015, s. 14.

Kırgızistan Cumhuriyeti'nde bugün 80'in üstünde İslami dini eğitim kuruluştur mevcut olmasına karşın, bunların hiçbirisi (bu makalenin yazıldığı tarihte) devlet sertifikasına sahip değildir. Dini eğitimin standartları mevcut değildir ve eğitim programları tek standarda getirilmemiştir. Bazı eğitim kurumlarında uygulanan öğretim, Kuran surelerinin ezberlenmesinden ve dini tören uygulamalarının öğretilmesinden ibarettir. Kadınlıkların verilerine göre, ülkede faaliyet yürüten Müslüman din görevlilerinin sadece % 20'si, temel dini eğitimini medreselerde ve İslami enstitülerde görmüştür.

Kırgızistan Cumhuriyeti Din İşleri Devlet Kurulu uzmanlarının verdikleri bilgilere göre, Kırgızistan'da bazı yüksek öğrenim kurumlarında ilahiyat fakülteleri mevcut olup burada din bilgisine ilişkin derslerin yanı sıra teoloji konuları da öğretilmektedir; fakat bu ilahiyat fakültelerindeki öğretimin kalitesi de tatmin edici olmaktan uzaktır⁴⁷.

Kırgızistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı A. Atambayev, laik din bilgisi öğretimi sisteminin iyileştirilmesi ve geliştirilmesi için kapsamlı bir çalışmanın gerekliliğini belirtmekte, bu kapsamlı çalışmanın İslami öğrenim ve öğretimi modernleştirme sürecinin bir öznesi olan Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi ile etkileşim ve işbirliği içinde yürütülmesinin önemine dikkat çekmektedir. Kırgızistan Devlet Başkanının görüşüne göre, bu yöndeki çalışmalar ülkede devam eden reform sürecinin önemli bileşenini teşkil etmekte ve devletin aşırıcı ve yıkıcı unsurlara karşı verdiği mücadele bağlamında önem kazanmaktadır⁴⁸.

4. Rusya Federasyonu'nda Devlet ile İslami Teşkilatlar Arasındaki Etkileşim

Kazakistan ve Kırgızistan'da gözlemlediğimiz devlet ile dini teşkilatlar arasında (söz konusu dini teşkilatlar genellikle bu topraklarda geleneksel olan Sünni İslam'ı temsil etmektedirler) maneviyat ve eğitim alanlarında gelişen işbirliği eğilimi, Rusya Federasyonu'nda da gözlenmektedir. İslami eğitim sistemini reform yoluyla ıslah etme, Rusya'ya özgü İslami ilahiyat ekolünü yeniden kurarak Rusya'daki manevi ortamın özerkliğini sağlama yönünde Rusya Federasyonu Devlet Başkanı V. Putin'in önderliğinde atılan adımlar, Rusyalı Müslüman din görevlileri ve genel olarak Rusyalı İslam ümmeti tarafından anlayış ve takdirle karşılanmaktadır.

Rusya Federasyonu için gittikçe ağırlaşan sorunlar ve ciddi varoluşsal tehlikelerin söz konusu olduğu koşullarda Rusya toplumunun birliğini ve ulusal güvenliğini koruma meselesi ön plana çıkmaktadır. Çeşitli dış ve iç güçler, bin yıllık tarihi olan güçlü ve bağımsız bir devleti yıkmaya amacıyla yürüttükleri yıkıcı faaliyetlerini özellikle manevi alana yönelterek, Rusya'nın geleneksel dinlerinin konumlarını sarsarak Rusya toplumunun manevi ve kültürel özerkliğini zedeleme,

⁴⁷ *Gosudarstvo i religiya*, s. 15.

⁴⁸ "Prezident Kirgizskoy Respubliki Almazbek Atambayev prinyal direktora Gosudarstvennoy komissii po delam religiy Orobeka Moldaliyeva", Kırgızistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı resmi internet sitesi, 17.02.2016; http://www.president.kg/ru/news/7345_prezident_almazbek_atambaev_prinyal_direktora_gosudarstvennoy_komissii_po_delam_religiy_orobeka_moldaliyeva/ (20.11.2016).

benzersiz bir medeniyeti yaratmış olan çok milletli ve çok dinli halkının ahlaki değer uyumunu bozma hedeflerini gütmektedir⁴⁹.

Çeçenistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi asli üyesi V. Akayev'in yazdığı gibi, "Rusya'nın çok milletli bir federasyon olarak gelişmeye devam etmesi, tarihsel süreçte oluşan etnik ve kültürel çoğulluğunu korumasının ve geliştirmesinin yanı sıra jeopolitik ve ulusal çıkarlarını sadece devlet hudutlarının çevresi boyunca değil hudutlara yaklaşım yönlerinde de sert bir tutumla savunabilmesine bağlıdır"⁵⁰. Rusya Federasyonu Devlet Başkanının Federasyon Konseyi'ne 12 Aralık 2012 tarihli Mesajında da aynı fikir vurgulanarak şöyle denilmektedir: "Ekonomi, uygarlık, askeri güç bakımından yeni dizilişlerin gerçekleştiği 21. yüzyıl dünyasında Rusya özerk ve nüfuzlu bir ülke olmak zorundadır. Biz sadece emin adımlarla gelişmekle kalmayıp, ulusal ve manevi kimliğimizi korumalı, ulus olarak ayakta kalmalıyız. Rusya olmalı ve Rusya kalmalıyız"⁵¹. Putin'in mesajında ülkenin jeopolitik önemini pekiştirmenin çaresi olarak askeri gücün artırılması ve ekonominin güçlendirilmesinin yanı sıra Rusya'nın kültür, bilim, eğitim alanlarındaki rekabet gücünü arttırmasına da vurgu yapması önemlidir.

Rusya toplumu, Rusya için geleneksel olan iki dinin – İslam'ın ve Hristiyanlığın – yüzyıllarca barış ve hoşgörü ortamında bir arada yaşaması tecrübesine sahiptir. Uzun süreli birliktelik boyunca Müslümanlar Rusya toplumuna başarılı bir şekilde entegre olmuşlar ve toplumsal yaşamın her alanında varlık göstermeyi başarmışlardır. Fakat yeni bin yılın başı itibarıyla Rusyalı Müslümanlar marjinalleşme, aşırı tutuculaşma ve seçkinleşme tehlikeleri ile karşı karşıya kalmış bulunmaktadırlar. Rusyalı Müslümanların dini önderi Ravil Gaynutdin, bu konudaki haklı üzüntüsünü şöyle dile getirmektedir:

"Yakın Çağda Müslüman düşünce dünyası kriz belirtilerini göstermeye başlamıştır. Bu dönemde yaratılan eserlerin en iyileri bile klasik dönem eserlerinin aktarılmasından ve yorumlanmasından ibaret kalmaktadır. Bunların dışında kalan eserlere ise felsefi ve akılcı kavrayıştan yoksunluk, akıl dışılık ve aşırıcılık damgasını vurmuştur. Bilhassa bugünkü durum hiç iç açıcı değildir. Günümüzde büyük düşünürlerin varlığından söz edebilir miyiz? <...> Maalesef, Yakın Çağ Müslüman dünyası derin felsefi yaratıcılıktan uzaklaşmıştır. <...> Kanaatimce, Müslüman felsefesinin geleceğini ciddi olarak sorgulamak zorundayız. Aksi takdirde, Kuran'ın akılcı inanç ve bütünsel dünya anlayışı çağ-rısına Müslümanların kulak vermediğini kabul etmemiz gerekir"⁵².

Rusya'da son yirmi yıl içinde gelişen İslami eğitim sistemi birçok sorunla boğuşmaktadır; bu sorunların bazılarının kökü Sovyet dönemindeki İslami eğitime dayanmaktadır⁵³.

⁴⁹ Bu mesele hakkındaki görüşlerimiz için bk. Ş. Kaşaf, "Modernizatsiya islamskogo obrazovaniya kak faktor religioznoy i natsionalnoy bezopasnosti Rossii", *İslam v sovremennom mire*, C. 11, S. 4 (2015), s. 47-62.

⁵⁰ V. H. Akayev, "Natsionalnye interesi Rossii v kontekste tsivilizatsionnih peremen", *Teoriya i praktika obščestvennogo razvitiya*, S. 2 (2009), s. 119.

⁵¹ "Poslaniye Prezidenta Federalnomu Sobraniyu", Rusya Federasyonu Devlet Başkanı resmi internet sitesi, 12.12.2012; <http://www.kremlin.ru/news/17118> (16.10.2015).

⁵² R. İ. Gaynutdin, "Musulmanskaya misl' posle Musı Bigiyeva: v poiskah sinteza koraničeskogo otkroveniya i sovremennih trendov", *İslam v sovremennom mire*, C. 11, S. 2 (2015), s. 17-18; <http://islamjournal.idmedina.ru/jour/article/viewFile/17/19> (08.11.2016).

⁵³ V. A. Ahmadullin, "Osobennosti sovetskoy sistemi dvuhurovnevoy podgotovki islamskih kadrov: opit i uroki", *İslam*

Örneğin, Kuzey Kafkasyadaki durumu ele alırsak, bazı uzmanlar buradaki İslami eğitim sisteminin kalite bakımından “çağdaş meydan okumalara cevap verebilecek düzeyde olmadığını” belirtmektedirler⁵⁴. Yarlıkapov’un görüşüne göre, bu bölgedeki İslami eğitim bir parçalanma sürecini yaşamaktadır ki Dağıstanda Selefî eğitim sistemini kurma girişimleri de bunu göstermektedir⁵⁵. Bu sebeplerden dolayı bölgedeki İslami eğitim alanı dünyadaki çağdaş eğilimlerden uzakta kaldığı gibi reform hareketi de engellerle karşılaşmaktadır.

Rusya yönetimi 2000’li yılların başından itibaren İslami eğitim meseleleri ile yakından ilgilenmektedir⁵⁶. Devlet Başkanı V. Putin, 22 Ekim 2013’de Ufa’da Rusya’nın çeşitli bölgelerinden gelen müftülerle yaptığı toplantıda İslam’ın Rusya toplumunu şekillendiren en önemli kültürel faktörlerden biri olduğu hususunun Rusya’da en üst düzeyde kabul gördüğünü belirterek bununla beraber devletin taşıdığı bazı endişeleri şu sözlerle iletmiştir: “Bazı siyasi güçler İslam’ı, devletimizi zayıflatma, Rusya topraklarında dışarıdan yönetilen çatışma bölgelerini meydana getirme, çeşitli etnik gruplar arasında ve Müslüman camiasının içinde bölünmeler yaratma ve bölgelerde ayrılıkçı eğilimleri körükleme amacıyla kullanmaktadır”⁵⁷.

V. Putin, yine aynı tarihte Rusya Müslümanları Dini İdaresi’nin 225. kuruluş yıl dönümü vesilesiyle yapılan tören toplantısında İslam’ı “Rusya kültür kodunun güçlü unsuru, Rusya tarihinin ayrılmaz ve doğal parçası” olarak nitelemiştir. Dolayısıyla, Rusya Müslümanlarına karşı yönelen her tür tehlikeli girişimin genel olarak Rusya’nın manevi özerkliğini zedeleyici etki yarattığını, çok dinli Rusya toplumunun ulusal ve manevi kimliğine zarar verdiğini vurgulamıştır⁵⁸.

Ufa’daki toplantılarda devlet ile İslami teşkilatlar arasındaki etkileşim meselelerini görüşürken, RF Devlet Başkanı Rusya’nın Müslüman din görevlilerinin saygınlığını arttırma ve Rusya İslami ilahiyat ekolünü yeniden canlandırma hedefini koymuş, Rusya’daki İslam’ın bunun için iyi bir temele sahip olduğunu vurgulamıştır. Gerçekten, Rusya Müslümanları İslami eğitim tecrübesi ve ilahiyat bilginliği bakımından zengin mirasa sahiptirler. Rusya’da Müslüman düşüncenin altın fonunda Ş. Mercani (1818-1889)⁵⁹, Z. Rasuli (1833-1917)⁶⁰, A. Barudi (1857-1921)⁶¹ gibi

v sovremennom mire, C. 11, S. 2 (2015), s. 154.

⁵⁴ A. A. Yarlıkapov, “İslamskoye obrazovaniye na Severnom Kavkaze”, *İslomovedeniye*, S. 1 (2014), s. 105.

⁵⁵ *age*, s. 106.

⁵⁶ bk. D. Z. Hayretidinov, “Osnovniye tendentsii razvitiya musulmanskih obrazovatelnih učrejdieniy Rossii”, *Evrasiya: duhovniye traditsii narodov*, S. 3 (2012), 47-49.

⁵⁷ “Naçalo vstreçi s muftiyami duhovnih upravleniy musulman Rossii”, RF Devlet Başkanı resmi internet sitesi, 22.10.2013; <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/19474> (30.10.2015).

⁵⁸ “Vistupleniye na torjestvennom sobranii, posvyaşçennom 225-letiyu Tsentralnogo duhovnogo upravleniya musulman Rossii”, RF Devlet Başkanı resmi internet sitesi, 22.10.2013; <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/19473> (16.11.2015).

⁵⁹ Örneğin, bk. Ş. Mardjani, *Zrelaya mudrost’ v razyasnenii dogmatov an-Nasafi (al-Hikma al-baliga)*, Çev. ve hzl. D. Şagaviyev, Kazan 2008.

⁶⁰ Örneğin, bk. Rasuli an-Nakşbandi, *İzbranniye proizvedeniya*. Çev. ve hzl. İ. Nasırov, Ufa 2000.

⁶¹ Örneğin, bk. G. Barudi, *Pamyatnaya knijka*, Kazan 2000.

şahısların bilimsel çalışmaları, R. Fahretdin (1859-1936)⁶², M. Bigi (1875-1949)⁶³ gibi aydınların derin felsefi eserleri, Sovyet dönemi din bilginlerinden V. Yakupov (1963-2012)⁶⁴, T. İbrahim (d.y.1947)⁶⁵ gibi şahısların çalışmaları yer almaktadır⁶⁶.

Rusya Federasyonu Devlet Başkanı'nın girişimleriyle, 2000'li yılların başından itibaren İslami eğitim sistemini kurma çalışmalarına hız verilmiştir; bu çalışmalar devlet iktidarının federasyon düzeyindeki kurumları, federasyon birimlerinin iktidar kurumları ve İslami eğitim teşkilatları arasındaki işbirliği ile yürütülmektedir. Bununla beraber bazı sorunların da mevcut olduğunu belirtmek gerekir: İslami eğitim kurumlarının yöneticileri bu konuda özeleştiride bulunarak, reform sürecinin ilk on senesi itibarıyla reform programı katılımcılarının “verimliliğinin oldukça düşük olduğunu ve İslami eğitim sisteminin durgunluk yaşadığını” belirtmektedirler⁶⁷.

Bununla birlikte Rusya yönetiminin İslami eğitimin yenilenmesine destek olma konusundaki kararlılığı sürmektedir. 23 Eylül 2015'de Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın ve Filistin Devlet Başkanı Mahmud Abbas'ın katılımıyla gerçekleşen Moskova Ulu Camii'nin açılış töreninde RF Devlet Başkanı V. Putin, Rusya devletinin “ileride de yerli İslami ilahiyat ekolünün canlandırılmasına ve dini eğitim sisteminin kurulmasına destek vereceğini” ifade etti⁶⁸.

Aşırıçılık ve radikalizm tehditleri ile karşı karşıya kalan ve “İslami eğitimi devlet düzeyindeki önemine binaen yüksek seviyeye çıkarmak için” yeterli öz kaynaklardan yoksun olan – bu konuya R. F. Devlet Başkanının dikkatini Rusya Müftüler Konseyi Başkanı R. Gaynutdin çekmiştir⁶⁹ -Müslüman topluluğunun aydınlatılmasına, dini eğitim alanında sistemli çalışmaların yürütülmesine ve böylece ülkenin eğitim alanındaki özerkliğinin sağlanmasına ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç doğrultusunda İslami teşkilatlar ve eğitim kurumları için vasıflı eleman yetiştirme sistemini oluşturma konseptini ve yöntemlerini formüle etmek amacıyla Rusya'nın iktidar kurumları gereken tedbirleri aldılar.

Bu konuda koordinasyon görevini Rusya Federasyonu Eğitim ve Bilim Bakanlığı ile RF Hükümeti Kültür İşleri Departmanı üstlenirken⁷⁰, çalışmalar Rusya'nın en iyi üniversiteleri,

⁶² Örneğin, bk. R. bin Fehretdin. *Asar. Kısaça konspekt-annotatsiya*, haz. M. Gaynetdin, Kazan 2003.

⁶³ Örneğin, bk. M. Bigiyev, *İzbranıye trudi v 2 t.*, Çev. ve hzl. A. Hayrutdinov, C I, Kazan 2005; C II, Kazan 2006.

⁶⁴ Örneğin, bk. V. Yakupov, *K proroçeskomu islamu*, Kazan 2006.

⁶⁵ Örneğin, bk. T. İbragim, *Koraniçeskiy gumanizm. Tolerantno-plyuralistiçeskiye ustanovki*, Moskova 2015.

⁶⁶ İdil Boyu ve Ural bölgesindeki İslam'ın bin yıllık (992 senesinden bugüne dek) tarihi boyunca ortaya çıkan temel fikirlerin analizi için bk. L.İ. Almazova, G.G. İdiyatullina, A.G. Hayrutdinov, hzl. *İstoriya musulmanskoj misli v Volgo-Uralskom regione: učebye posobiye*, Kazan 2015; M. Kemper, *Sufii i učenıye v Tatarstane i Başkortostane: İslamskiy diskurs pod russkim gospodstvom* (Almancadan çeviri), Kazan 2008.

⁶⁷ D. Hayretidinov, *age*, s. 49.

⁶⁸ “Rukovodstvo RF budet podderjivat' razvitiye musulmanskogo bogosloviya v strane”, *İnterfaks*, 23.09.2015; <http://www.interfax-religion.ru/print.php?act=news&id=60271> (12.11.2016).

⁶⁹ D. Muhetdinov, *İslam v XXI veke: programma obnovleniya (sbornik dokladov)*, İD ‘Medina’, Moskova 2016, s. 112-113.

⁷⁰ İslam tarihi ve medeniyeti uzmanlarının hazırlığına ilişkin çalışmalar, RF hükümeti nezdinde çalışan Dini Teşkilatlar İşleri Komisyonu denetiminde olup, bu komisyonun başında RF hükümeti başkan yardımcısı S. E. Prihodko bulunmaktadır.

bunlar arasında milli cumhuriyetlerin federal statüdeki üniversiteleri (Moskova Devlet Üniversitesi, St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Kazan (İdil Boyu) Federal Üniversitesi vb.), Rusya Bilimler Akademisi kurumları (RBA Şarkiyat Enstitüsü vb.) ve Rusya'nın en büyük müftülükleri tarafından kurulan ve devlet akreditasyonuna sahip olan İslami enstitüler tarafından yürütüldü⁷¹. Rusya Bilimler Akademisi üyesi, St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Dekanı, Ermitaj Devlet Müzesi Müdürü M. B. Piotrovskiy, bu çalışmaların entelektüel önderi konumunda oldu. Proje katılımcıları, eğitimde laiklik ve din prensiplerinin bilimsel temelde ve çatışmalara yer vermeyecek şekilde birleştirilmesi gibi zor bir görevi yerine getirmek zorunda idiler⁷².

Müslüman din görevlilerini hazırlama çalışmalarının konseptini formüle etme görevi üzerinde çalışan uzmanlar, dini ve laik eğitimin birleştirilmesinde esnek davranılması ve İslami eğitimi bürokratik şemalara uydurmaktan kaçınılması gerektiği konusunda hemfikir idiler, çünkü aksi halde meseleye ancak biçimsel yaklaşılmış olacak ve devlet eğitim sistemi ile Rusya Müslümanları arasında aşılabilir uçurum açılmış olacaktı⁷³. Bu hususları hesaba katan esnek yaklaşımı M. Piotrovskiy kendisi "Rusya formülü" olarak adlandırmaktadır⁷⁴.

Konseptin yaratıcılarından biri olan A. K. Alikberov'un ifade ettiği gibi, «Rusya Müslüman camiasının önünde duran Rusya ilahiyat ekolünü canlandırma ödevi dikkate alındığında, akademik İslam uzmanlığını geliştirme çalışmaları ülke çapında büyük önemi haizdir. Sözünü ettiğimiz ilahiyat ekolü, bir yandan Rusya'da tarihi süreç içinde şekillenen geleneksel İslami öğreti ve uygulamalara, öbür yandan bilimsel ilahiyat kazanımlarına dayandığı takdirde sağlam temel kazanmış olacaktır. Sağlam bilimsel temele dayanması, Rusya'nın İslami ilahiyat ekolünün rekabet gücünü arttıracacağı gibi onu İslami düşüncenin ön sıralarına taşıyacaktır»⁷⁵.

İslam Tarihi ve Medeniyeti Uzmanlarını Hazırlama Konsepti başlığı altında düzenlenen belgenin nihai metni 12 Kasım 2015'de kabul edildi⁷⁶. Bu metinde ifade edildiği gibi, laik öğrenim kurumlarının İslami teşkilatlarla etkileşimi, saygı çerçevesinde ve dini kuruluşların işlerine karışmama prensibini esas alarak gerçekleşmelidir. Aynı zamanda dini kuruluşlar da

⁷¹ Bu makalenin yazarlarından biri de (Ş. K.) bu çalışmalarda yer almış ve RF hükümeti tarafından İslami eğitim geliştirme ve aşırıcılığı önleme tedbirleri kapsamında 2014-2016 yılları için onayladığı İslam tarihi ve medeniyeti uzmanlarını hazırlama programını uygulama ve denetleme çalışma grubunda görev ifa etmiştir.

⁷² Bk. R. H. Seyfetdinov, «Porgotovku spetsialistov po islamovedeniye obsudili ekspertı v SPbGU», *İslam v sovremennom mire*, S. 3 (2015), s. 219-221.

⁷³ A. Bennigsen'in dikkat çektiği üzere, İsmail Gaspralı da Müslümanlar üzerinde baskı kurmanın ve onlardan itirazsız itaat talep etmenin yersiz ve uygunsuz olduğunu, bunun yerine Müslümanlarla eşit haklı partnerlik ilişkilerinin geliştirilmesi gerektiği konusunda sık sık uyarılarda bulunmuştur. Bk. A. Bennigsen, "İsmail bey Gasprinskiy (Gaspralı) i vozniknoveniye djadidizma v Rossii", *Etnografičeskoye obozreniye*, S. 6 (1992), s. 121.

⁷⁴ Bk. M. B. Piotrovskiy, «O nekotorih printsipah kontseptsii prepodavaniya istorii i kulturi islama v Rossii», *Ars Islamica: v čest' Stanislava Mihayloviča Prozorova*, hzl. M. B. Piotrovskiy, A. K. Alikberov, RBA Şarkiyat Enstitüsü Yayınları, Moskova 2016, s. 44-46.

⁷⁵ A. K. Alikberov, «Rossiyskoye islamovedeniye, yego predmet i mesto v sisteme gumanitarnih znaniy (Po sledam odnogo nauçnogo diskussii)», *Ars Islamica: v čest' Stanislava Mihayloviča Prozorova*, hzl. M. B. Piotrovskiy, A. K. Alikberov, RBA Şarkiyat Enstitüsü Yayınları, Moskova 2016, s. 71-72.

⁷⁶ "Prinyata Kontseptsiya podgotovki spetsialistov s ugublennim znaniyem istorii i kulturi İslama", Rusya Müftüler Konseyi resmi internet sitesi, 13 Kasım 2015; <http://www.muslim.ru/articles/270/14115/> (12.11.2016)

faaliyetlerinde Rusya Federasyonu'ndaki eğitim ve kültür ortamının özelliklerini dikkate almak ve toplumsal hedeflere uyum sağlamakla yükümlüdür⁷⁷.

Söz konusu *Konsept* metninde İslam tarihi ve medeniyeti uzmanlarının hazırlanması ile ilgili olarak on temel amaç formüle edilmiştir.

1. İslami eğitim ve din kuruluşları için eleman yetiştirmek ve mevcut personel için mesleki ilerleme kursları düzenlemek;

2. Rusya İslami ilahiyat ekolünün canlandırılması için uygun koşullar yaratmak;

3. Rusya Federasyonu'nda dini aşırıcılık ve radikalizm ideolojisinin yayılmasını önlemek üzere sistemli çalışmalar gerçekleştirmek.

4. Rusya Federasyonu yasaları ile tanınan dini öğrenim görme hakkının ve Rusya'da tarihsel olarak yaygınlaşmış ve tanınmış olan İslami öğretiler temelinde İslam'ın dogmalarını, törenlerini, hukukunu, etiğini, tarihini, maddi ve manevi kültürünü öğrenme ihtiyacını serbestçe giderme hakkının gerçekleştirilmesi;

5. Rusya Müslümanlarının aydınlatılması, onların öğrenim ve kültür düzeylerinin yükseltilmesi, onlara vatandaşlık kimliğinin ve vatandaş bilincinin aşılması; çağdaş dünyanın temel meseleleri konusunda Rusya Müslümanlarının ortak tavır içinde olmalarının sağlanması;

6. Müslüman din görevlilerinin Rusya'nın bilim ve sanat çevrelerine entegrasyonunu, önemli toplumsal projelerin içinde yer almalarını, dini görevlerin yanı sıra laik uzmanlık alanlarında da çalışabilme olanaklarını elde etmelerini sağlamak;

7. Rusya'daki bilimin kazanımlardan yararlanılması ve laik eğitim sistemi ile verimli işbirliği temelinde İslami eğitim kurumlarının dinamik ve yenilikçi gelişmesini sağlamak;

8. Rusya'daki İslami eğitimin rekabet gücünü arttırmak;

9. Çok uluslu ve çok dinli Rusya toplumu şartlarında yapıcı dini faaliyetler yürütmek için gerekli olan becerilere ve derin ilahiyat bilgisine sahip olan Müslüman din görevlilerini yetiştirme sistemini kurmak;

10. Eğitim programlarının metodolojik açıdan birbiriyle tutarlı ve uyumlu olduğu, ayrıca kutsal metinlerin yorumu konusunda fıkri açıdan bütünselliğin korunduğu çok aşamalı İslami eğitim sistemini kurmak.

Federal ve yerel düzeydeki belli başlı bütün müftülüklerin başkanları (Başkurdistan'da müftü Talat Tacuddin, Tatarstan'da müftü Kamil Samigullin, Dağıstan'da müftü Ahmed Abdulayev, Çeçenistan'da müftü Salah Mejiyev vb.), Rusya'da dini ve laik eğitimin ahenkli bir şekilde birleştirilmesi taraftarıdır. Rusya Müftüler Konseyi Başkanı ve RF Müslümanları Dini İdaresi Başkanı müftü Ravil Gaynutdin'in görüşüne göre, Rusya'da kurulmakta olan İslami eğitim

⁷⁷ Konsept metni için bk. "Kontseptsiya podgotovki spetsialistov s ugublennım znaniyem istorii i kulturi İslama", *İslam v sovremennom mire*, C. 11, S. 4 (2015), s. 63-78.

sisteminin üç dayanak noktası olmalıdır: 1) Rusya Federasyonu'ndaki Müslüman halklar için geleneksel olan Hanefi ve Şafi mezhepleri ile Maturidi ve Eşari inançlarının öne çıktığı klasik İslami eğitim; 2) Ceditçilerin ve Hristiyan düşünürlerin kazanımları dahil olmak üzere Rusya'da gelişen ilahiyat ve felsefe ekolleri; 3) Avrupa bilimi⁷⁸.

Rusya'nın geleneksel dinlerine mensup görevliler, ilahiyatın disiplinler arası bir bilgi alanı sıfatıyla sadece dini eğitim sistemine değil, genel devlet eğitim sistemine de resmi olarak dahil edilmesi için eskiden beri uğraş vermişlerdir. Günümüzde Rusya Federasyonu Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından ilahiyat alanındaki yüksek öğrenimin hem lisans hem lisansüstü düzeyleri için federal eğitim standartları getirilmiş bulunmaktadır. Eğitim ve Bilim Bakanlığı nezdinde çalışan Yüksek Değerlendirme Kurulu, ilahiyat alanını bilimsel bir disiplin olarak tanımlayarak sicil belgesini düzenlemiştir⁷⁹. Ortodoks Hristiyanlık ilahiyatı alanında tezlerin savunulması için dört yüksek öğrenim kurumu temelinde ilk defa tez kurulu teşkil edilmiştir⁸⁰. 2016 yılında Yüksek Değerlendirme Kurulu'nun İlahiyat Birlikçi Konseyi teşkil edilerek, üyeleri arasında İslam uzmanları da yerini almıştır⁸¹. Yakın gelecekte İslam ilahiyatı alanında da tez kurullarının teşkil edilmesi beklenmektedir.

Bu bağlamda Rusya devletinin Müslüman dini idareleri ve onlar tarafından kurulan İslami eğitim kurumları ile işbirliği tecrübesinin, Kazakistan, Kırgızistan ve İslami dini eğitimin ve din bilgisi eğitiminin ıslahına yakın zamanda girişen diğer Orta Asya ülkeleri için de önemli olduğunu söyleyebiliriz. BDT ülkelerindeki yüksek İslami öğrenim kurumlarının yöneticileri, eğitim programlarını düzenlerken Rusya tecrübesini de hesaba katarak en iyi mezunlarını lisansüstü öğrenime devam etmek üzere Türkiye, Mısır, Fas gibi ülkelerin yanı sıra Rusya'ya da yönlendirebileceklerdir.

5. Gülen Hareketine Karşı Tutum Meselesi

Gülen cemaati (Hizmet hareketi), Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra eski Sovyet topraklarında geniş çaplı faaliyet yürüterek burada birçok okul, lise ve üniversite açtı. Eğitim kuruluşlarının yanı sıra aynı cemaat tarafından "girişimci birlikleri, kültür dernekleri, basın yayın kuruluşları, düşünce merkezleri açıldı <...> bunların bir kısmı hâlâ çalışmalarını aynı şekilde sürdürmektedir"⁸².

⁷⁸ R. Gaynutdin, "Printsip universalnosti znaniya kak osnova islamskogo obrazovaniya", *İslam v sovremennom mire*, C. 11, S. 4 (2015), s. 29.

⁷⁹ A. Rose, A. Rokossovskaya, N. Mirakyan, «VAK prinyala pod svoye krilo novuyu spetsialnost' – teologiyu», *Rossiyskaya gazeta*, 12.10.2015; <https://rg.ru/2015/10/13/teologiya.html> (11.11.2016)

⁸⁰ "Vpervyye v istorii Rossii sozdan dissertatsionnyy sovet po teologii v sisteme Ministerstva obrazovaniya i nauki", Moskova Patrikliği resmi internet sitesi, 01.06.2016; <http://www.patriarchia.ru/db/text/4484469.html> (12.11.2016).

⁸¹ A. Zigmont, "Tri veri slilis' v ekspertnom sovete", *Nezavisimaya gazeta*, 17.08.2016; http://www.ng.ru/ng_religii/2016-08-17/1_faith.html (12.11.2016).

⁸² H. Aksay, "Tayyip-abi v prošlom: napryajennost' vokrug Gyulena na postsovetском prostranstve", *İnoSMİ.RU*, 06.08.2016; <http://inosmi.ru/politic/20160806/237460837.html> (11.11.2016).

15 Temmuz 2016'da meydana gelen başarısız darbe girişiminden sonra Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı R. T. Erdoğan dost Avrasya hükümetlerine, özellikle Türk dilli Orta Asya ülkelerine "Fethullah Gülen terörist örgütünün" okullarını kapatma çağrısı yaptı. Türkiye'nin Gülenlilere karşı benimsediği sert tutumu Türk dilli ülkelerde farklı şekillerde karşılandı. Özbekistan ve Türkmenistan hükümetleri Gülenlilerin okullarını çoktan beri kendi inisiyatifleri ile kapatmış bulunmaktadır. Azerbaycan Gülenli öğretmenleri sınır dışı edeceğini duyurarak Kafkas Üniversitesi'nin çalışmasına son verdi. Kazakistan ve Kırgızistan Ankara'nın çağrısını olumsuz karşıladılar ⁸³. Kazakistan'da 2016 yılının Ekim ayında bütün Kazak-Türk liseleri dönüştürülerek "yenilikçi eğitim kuruluşları" olarak yeniden düzenlendi ve faaliyetleri Kazakistan Cumhuriyeti eğitim standartlarına uygun hale getirildi ⁸⁴.

Türkiye Cumhurbaşkanının Gülenli eğitim kurumlarını kapatma çağrısı Rusya için o kadar da güncel değildir, çünkü Rusya'da RF Yüksek Mahkemesi'nin 10 Nisan 2008 tarihli kararıyla Nurcular örgütü aşırıcı bir örgüt olarak tanımlanmış ve Aşırıcı Faaliyetlere Karşı Konulmasına İlişkin Federal Yasa gereğince bu örgüt Rusya Federasyonu sınırları dahilinde yasaklanmıştır ⁸⁵. Rusya'daki bazı yayınevleri tarafından basılmış olan F. Gülen kitapları da mahkeme kararıyla Aşırıcı Yayınlar Federal Listesine dahil edilerek basımı ve dağıtımı yasaklanmış bulunmaktadır ⁸⁶.

Sonuç: Türk Dilli Müslüman Dünyanın Çağdaş Sorunlar Karşısındaki Tutumu Ne Olmalıdır?

Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez'in görüşüne göre, günümüzde Müslüman dünyanın karşısına çıkan sorunlar ve tehlikelerin aşılmasında en büyük görev Müslümanların kendilerine düşmektedir. Türk din önderi bu fikrini Moskova'ya Ekim 2015'de yaptığı ziyareti esnasında Moskova Ulu Camii'nde verdiği Cuma hutbesinde şöyle dile getirdi: "Ancak biz kendimiz, yenilenme yoluna ayak basarak, ümmet birliği bilincini ve ruhunu yeniden yaratabiliriz" ⁸⁷. Türkiye'den gelen konuk, bunun yanı sıra aşağıdaki hususları da vurguladı: "Dayanmamız gereken noktalar vardır. Birincisi, Hanefi mezhebini esas almalıyız. İkincisi, Sufilik geleneğine dayanmalıyız. Üçüncü dayanak noktamız ise, eğitime ve aydınlanmaya yeni format getirerek dini ve dünyevi boyutları birleştiren Çedidciliktir. Geçmiş dönemin Müslümanlık dünyası, karşı karşıya olduğu sorunlar konusunda Çedidciliğe dayanarak çözüm bulmuştu" ⁸⁸.

⁸³ *age*.

⁸⁴ "MİD Kazahstana: turetskiye litsei pereimenovani i prodoljat rabotu", *ASIA-Plus*, 14.03.2017; <http://news.tj/ru/news/centralasia/20170314/mid-kazahstana-turetskie-litsei-pereimenovani-i-prodolzhat-rabotu> (20.03.2017).

⁸⁵ "V Rossii nalojen zapret na deyatel'nost' organizatsii 'Nurdjular', *Kavkazskiy uzet*, 11.04.2008; <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/134853/> (12.11.2016).

⁸⁶ "Federal'nıy spisok ekstremistskih materialov", *Rossiyskaya gazeta*, 18.07.2012; <https://rg.ru/2012/07/18/extrem-dok.html> (12.11.2016).

⁸⁷ "Glava Upravleniya po delam religii Turtssii provel pyatniçnyıy namaz v Moskovskoy Sobornoy meçeti", RF Müslümanları Dini İdaresi resmi internet sitesi, 30.10.2015; <http://dumrf.ru/common/event/9927> (11.11.2016).

⁸⁸ R. Amirov, "Mehmet Gyormez: to'ko prosveşçeniye mojet izleçit' ot terrorizma", *RİA-Novosti*, (10.11.2015); <https://ria.ru/religion/20151110/1317891494.html> (11.11.2016).

Bir sene sonra, 2016 yılının Ekim ayında, İstanbul'da gerçekleşen Avrasya İslam Şurası toplantısında Türkiye Diyanet İşleri Başkanı M. Görmez ile Türkiye Cumhurbaşkanı R. T. Erdoğan, Avrasya'da barışı pekiştirmenin, dini teşkilatlar arasındaki koordinasyon ve işbirliğinin, dinin ve dini sloganların vicdansız şekilde kullanılmasına karşı mücadele vermenin önemini tekrar vurguladılar ⁸⁹.

Rusyalı din önderleri, Türk dünyası ile temasları pekiştirmekten yana olduklarını ve özellikle ilahiyat araştırmaları ve İslami eğitim alanlarında tarihsel olarak anahtar öznelere biri olan Türkiye'nin önde gelen İslami eğitim merkezleri ile işbirliğini geliştirme arzusunda olduklarını her fırsatta dile getirmektedirler. Rusya Müslümanlarının önderi Ravil Gaynutdin, 9. Avrasya İslami Şurası toplantısında yaptığı konuşmasında "Rusya ile Türkiye arasında ilişkilerin bozulduğu talihsiz dönemde Rusya Müslümanlarının, Tanrının emrine uyarak, dua ile ve sözle kalpleri birleştirmeye ve iyi komşuluk ilişkilerini korumaya gayret ettiklerini" vurguladı. Rus-Türk ilişkilerini yeniden canlandırarak yeni düzeye çıkarma gereği bağlamında bu yöndeki çabaların Rusyalı Müslümanlar tarafından "hararetle alkışlandığını" ve bunun için Rusya'daki Müslüman cemaatin her türlü gayreti sarf edeceğini belirtti ⁹⁰.

Türkiye Diyanet İşleri Başkanı M. Görmez'in de bundan önceki demeçlerinde aynı fikri savunduğunu önemle vurgulamak gerekir. Türkiye'nin dini önderi, demeçlerinden birinde "Rusya ile Türkiye'nin ortak geleceği, iki ülkenin vatandaşlarının yararı gözetilen siyasi, ekonomik, kültürel ve manevi işbirliği olmadan düşünülemez" demişti ⁹¹. Aynı şekilde Türkiye Cumhurbaşkanı da 23 Eylül 2015'de Moskova Ulu Camii açılışında yaptığı konuşmasında Rusya ile Türkiye'nin Avrasya'daki en eski iki medeniyetin temsilcileri sıfatıyla aralarında güçlü işbirliği ve yardımlaşma ilişkilerini geliştirmeleri gereğinden söz etti ⁹².

R. Gaynutdin'nin sözlerine göre, bu tür sınavlardan geçen Türkiye ve Rusya, 21. yy. koşullarında manevi dirilişin gerçek ortak yaratıcıları ve ortak eylemcileri olarak sahneye çıkabilir; bununla sadece Avrasya medeniyeti halklarına değil, Kuran-ı Kerim'in hümanist prensipleri gereğince, bu dünyada adalet ve yüksek ahlak özlemini çeken bütün insanlara da iyilik yapılmış olacaktır ⁹³.

⁸⁹ "Na polyah IX zasedaniya Yevraziyskogo islamskogo soveta", RF Müslümanları Dini İdaresi resmi internet sitesi, 11.10.2016; <http://dumrf.ru/common/event/11355> (12.11.2016).

⁹⁰ "Muftiy Gaynutdin pozdravil prezidenta Erdogana s uspeşnim vozobnovleniyem rossiysko-turetskogo dialoga", RF Müslümanları Dini İdaresi resmi internet sitesi, 11.10.2016; <http://dumrf.ru/upravlenie/documents/11354> (11.11.2016).

⁹¹ R. Amirov, *age*.

⁹² "Erdogan: Moskovskaya Sobornaya meçet' vneset svoj vklad v ustanovleniye mira i vzaimopomoşçi na zemle", RF Müslümanları Dini İdaresi resmi internet sitesi, 23.09.2015; <http://www.dumrf.ru/msm/speches/9733> (03.12.2016).

⁹³ "Muftiy Gaynutdin pozdravil prezidenta Erdogana s uspeşnim vozobnovleniyem rossiysko-turetskogo dialoga", RF Müslümanları Dini İdaresi resmi internet sitesi, (11.10.2016); <http://dumrf.ru/upravlenie/documents/11354> (11.11.2016).

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmadullin, V. A., "Osobennosti sovetskoy sistemı dvuhurovnevoy podgotovki islamskih kadrov: opit i uroki", *İslam v sovremennom mire*, C. 11, S. 2 (2015), s. 153-164.
- Akayev, V. H., "Natsionalnye interesı Rossii v kontekste tsivilizatsionnih peremen", *Teoriya i praktika obşchestvennogo razvitiya*, S. 2 (2009), s. 115-123.
- Aksay, H., "Tayyip-abi v prošlom: napryajennost' vokrug Gyulena na postsovetskom prostranstve", *İnoSMİ. RU*, (06.08.2016); <http://inosmi.ru/politic/20160806/237460837.html> (11.11.2016).
- Alikberov, A. K., "Rossiyskoye islamovedeniye, yego predmet i mesto v sisteme gumanitarnih znaniy (Po sledam odnoy nauçnoy diskussii)", *Ars Islamica: v çest' Stanislava Mihayloviça Prozorova*, hzl. M. B. Piotrovskiy, A. K. Alikberov, RBA Şarkiyat Enstitüsü Yayınları, Moskova 2016, s. 51-76.
- Amirov, R., "Mehmet Gyormez: tol'ko prosveşçeniye mojet izleçit' ot terrorizma", *RİA-Novosti*, 10.11.2015; <https://ria.ru/religion/20151110/1317891494.html> (11.11.2016).
- Basilov, V. N., *Şamanstvo u narodov Sredney Azii i Kazahstana*, Nauka, Moskova 1992.
- Bennigsen, A., "İsmail bey Gasprinskiy (Gaspralı) i vozniknoveniye djadidizma v Rossii", *Etnografiçeskoye obozreniye*, S. 6 (1992), s. 116-123.
- Bigiyev, M., *Arabskaya literatura i islamskiye nauki*, Tatar. kn. izd-vo, Kazan 2014.
- "Bor'ba s terrorizmom v sovremennom mire: ekspert KİSİ prinyal uçastiye v seminare v Germanii", *Kazahstanskiy institut strategičeskih issledovaniy*, 02.06.2016; <http://kisi.kz/ru/categories/articles/posts/bor-ba-s-terrorizmom-v-sovremennom-mire-ekspert-kisi-prinya> (07.11.2016).
- Braslavsky, C., "Schools Today: Shortage of Teachers or Shortage of Meaning?", *Prospects: Quarterly Review of Comparative Education*, 33 (2), June 2003, pp. 129-131.
- Çotayev, Z. D., İsayeva, G. K., Tursunbekov, Z. A., *Gosudarstvennaya politika v religioznoy sfere: zakonodatelnye osnovı, kontseptsiya i 'traditsionnyy islam' v Kirgizstane: metodiçeskiye materialı*, Bişkek 2015.
- Dağlı, T., "Obama'nın danışmanı itiraf etti! FETÖ darbesinin arkasında CIA var", *Haber7*, 05.09.2016; <http://www.haber7.com/yazarlar/taha-dagli/2109553-obamanin-danismani-itiraf-etti-feto-darbesinin-arkasinda-cia-var> (10.11.2016).
- Dal, E. P., "On Turkey's Trail as a "Rising Middle Power" in the Network of Global Governance: Preferences, Capabilities, and Strategies", *Perceptions: Journal of International Affair*, Winter 2014, Vol. 19, Number 4, p. 107-136.
- "Darbe Girişimi – Erdoğan'dan ABD'ye Gülen Çağrısı: İade Edin", *BBC-Türkçe*, 16.07.2016; <http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-36817278> (10.11.2016).
- "Direktora medrese otçitivalis' pered Verhovnum muftiyem", *Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi resmi internet sitesi*, 28.09.2016; <http://old.muftyat.kz/ru/news/view?id=8542> (10.11.2016).
- "Erdogan: Moskovskaya Sobornaya meçet' vneset svoj vklad v ustanovleniye mira i vzaimopomoşçi na zemle", *RF Müslümanları Dini İdaresi resmi internet sitesi*, 23.09.2015; <http://www.dumrf.ru/msm/speeches/9733> (03.12.2016).
- "Etnoreligioznye identifikatsii kazahstanskoy molodeji. Otçet Assotsiatsii sotsiologov i politilogov Kazahstana, podgotovlennyy v ramkah pervogo etapa proekta "Kak jiveş, molodej?" (Nisan-Mayıs 2016), *Analitiçeskaya gruppa Kipr*; <http://agkipr.kz/wp-content/uploads/2016/10/ОТЧЕТ-АСИП-ЭТНОРЕЛИГИОЗНЫЕ-ИДЕНТИФИКАЦИИ-РЕГИОНАЛЬНОЙ-МОЛОДЕЖИ.pdf> (11.11.2016).
- "Federal'nyy spisok ekstremistskih materialov", *Rossiyskaya gazeta*, 18.07.2012; <https://rg.ru/2012/07/18/extrem-dok.html> (12.11.2016).

- Furman, D., Bekturganova, B., "Massovoye soznaniye i religii v Kazahstane i Rossii", *Svobodnaya msl'*, S. 1 (2005), s. 80-92.
- Gaynutdin, R., "Rossiyskaya Federatsiya – eto yeyo narodi, ispoveduyuşchiye razniye religii", *Rossiya i musul'manskiy mir*, S 3 (1997), s. 5.
- Gaynutdin, R. İ., "Musulmanskaya msl' posle Musı Bigiyeva: v poiskah sinteza koraniçeskogo otkroveniya i sovremennih trendov", *İslam v sovremennom mire*, C. 11, S. 2 (2015), s. 17-18; <http://islamjournal.idmedina.ru/jour/article/viewFile/17/19> (08.11.2016).
- Gaynutdin, R., "Printsip universalnosti znaniya kak osnova islamskogo obrazovaniya", *İslam v sovremennom mire*, C. 11, S. 4 (2015), s. 29.
- "Glava Upravleniya po delam religii Turtsii provel pyatniçniy namaz v Moskovskoy Sobornoy meçeti", RF Müslümanları Dini İdaresi resmi internet sitesi, 30.10.2015; <http://dumrf.ru/common/event/9927> (11.11.2016).
- Gosudarstvo i religiya*, Bişkek 2015.
- Harisova, L. A., *Pedagogiçeskiy potentsial islama*, Russkoye slovo, Moskova 2008.
- Hayretdinov, D. Z., "Osnovniye tendentsii razvitiya musul'manskih obrazovatelnih učrejdeniy Rossii", *Evrasiya: duhovniye traditsii narodov*, S. 3 (2012), 47-49.
- Hayrutdinov, A. G., "Jizn i tvorçestvo Musı Bigiyeva", *M. Bigiyev: İzbranniye trudi v 2 tomah*, Hzl. A. G. Hayrutdinov, Cilt 1, Tatar. kn. izd-vo, Kazan 2005; <http://www.islamrf.org/hayrutdinovlive> (11.11.2016).
- Kaşaf, Ş., "Modernizatsiya islamskogo obrazovaniya kak faktor religioznoy i natsionalnoy bezopasnosti Rossii", *İslam v sovremennom mire*, C. 11, S. 4 (2015), s. 47-62.
- Kellner-Heinkele, B., Landau, J. M., *Yazikovaya politika v sovremennoy Tsentralnoy Azii: natsional'naya i etniçeskaya identičnost' i sovetskoye naslediyе*, Rudomino, Moskova 2015.
- "Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası", Kırgızistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı resmi internet sitesi; <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru> (12.11.2016).
- "Kontseptsiya gosudarstvennoy politiki Kırgızskoy Respubliki v religioznoy sfere na 2014-2020 gg.", Kırgızistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı resmi internet sitesi; <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68294> (12.11.2016).
- "Kontseptsiya gosudarstvennoy politiki Kırgızskoy Respubliki v religioznoy sfere na 2014-2020 gg.", Kırgızistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı resmi internet sitesi; <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68294> (12.11.2016).
- "Kontseptsiya podgotovki spetsialistov s uglublennim znaniyem istorii i kulturi İslama", *İslam v sovremennom mire*, C. 11, S. 4 (2015), s. 63-78.
- Kubicek, P., Dal, E. P., Oğuzlu, H. T., ed., *Turkey's Rise as an Emerging Power*, Routledge, London; New York 2015.
- Mehanik, A., Skorobogatıy, P. "Çego mı jdem ot ministra obrazovaniya", *Ekspert*, S. 35 (2016), s. 14-21.
- "MİD Kazahstana: turetskiye litsei pereimenovani i prodoljat rabotu", *ASIA-Plus*, 14.03.2017; <http://news.tj/ru/news/centralasia/20170314/mid-kazahstana-turetskie-litsei-pereimenovani-i-prodolzhat-rabotu> (20.03.2017).
- "Muftiy Gaynutdin pozdravil prezidenta Erdogana s uspeşnim vozobnovleniyem rossiysko-turetskogo dialoga", RF Müslümanları Dini İdaresi resmi internet sitesi, 11.10.2016; <http://dumrf.ru/upravlenie/documents/11354> (11.11.2016).
- Muhametşin, F. M., "Konstitutsionnoye oformleniye vzaimootnoşeniy gosudarstva i religii", *Rossiya-Srednyaya Aziya, T. 2: Politika i islam v XX – naçale XXI veka*, LENAND, Moskova 2011, s. 330-342.

- Muhetdinov, D., *İslam v XXI veke: programma obnovleniya (sbornik dokladov)*, İD 'Medina', Moskova 2016.
- Müftüler-Baç, M. "Turkey as an Emerging Power: An Analysis of its Role in Global and Regional Security Governance Constellations", Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper No. RSCAS 2014/52; https://papers.ssrn.com/sol3/cf_dev/AbsByAuth.cfm?per_id=2243053 (12.11.2016).
- "Na polyah IX zasedaniya Yevraziyskogo islamskogo soveta", RF Müslümanları Dini İdaresi resmi internet sitesi, 11.10.2016; <http://dumrf.ru/common/event/11355> (12.11.2016).
- "Naçalo vstreçi s muftiyami duhovnih upravleniy musulman Rossii", RF Devlet Başkanı resmi internet sitesi, 22.10.2013; <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/19474> (30.10.2015).
- "Natsionalnaya strategiya ustoyçivogo razvitiya Kirgizskoy Respubliki na period 2013-2017 gg.", Kirgizistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı resmi internet sitesi; <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/61542?cl=ru-ru> (12.11.2016).
- "Patriarh Kirill: Kazahstan – primer mirnogo vzaimodeystviya lyudey, prinadlejaşchih različnym etnosam I religiyam", *Kazinform*, (21.12.2015); http://www.inform.kz/ru/patriarh-kirill-kazahstan-primer-mirnogo-vzaimodeystviya-lyudey-prinadlezhaschih-razlichnym-etnosam-i-religiyam_a2852075 (11.11.2016).
- Piotrovskiy, M. B., "O nekotoryh printsipah kontseptsii prepodavaniya istorii i kultury islama v Rossii", *Ars Islamica: v çest' Stanislava Mihayloviça Prozorova*, hzl. M. B. Piotrovskiy, A. K. Alikberov, RBA Şarkiyat Enstitüsü Yayınları, Moskova 2016, s. 43-50.
- "Poslaniye Prezidenta Federalnomu Sobraniyu", Rusya Federasyonu Devlet Başkanı resmi internet sitesi, 12.12.2012; <http://www.kremlin.ru/news/17118> (16.10.2015).
- "Poslaniye Prezidenta Respubliki Kazahstan – Lidera natsii Nursultana Nazarbayeva narodu Kazahstana "Strategiya 'Kazahstan-2050': noviy političeskiy kurs sostoyavşegosya gosudarstva", Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı resmi internet sitesi, 14.12.2012; http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazahstan/participation_in_events/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-lidera-nacii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana-strategiya-kazahstan-2050-novy-politicheskii- (11.11.2016).
- "Predsedatel Duhovnogo upravleniya musulman Kazahstana, Verhovniy Muftiy Yerjan kajı Malgajıulı: "Religiya stanovitsya neobhodimim i, bezuslovno, pozitivnim faktorom razvitiya gosudarstva", *İnterfaks-Kazahstan*, 03.02.2016; <http://www.interfax-religion.ru/?act=radio&div=2317> (11.11.2016).
- "Prezident Kirgizskoy Respubliki Almazbek Atambayev prinyal direktora Gosudarstvennoy komissii po delam religiy Orozbeka Moldaliyeva", Kirgizistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı resmi internet sitesi, (17.02.2016); http://www.president.kg/ru/news/7345_prezident_almazbek_atambaev_prinyal_direktora_gosudarstvennoy_komissii_po_delam_religiy_orozbeka_moldaliyeva/ (20.11.2016).
- "Prezident: Yedinstvennaya priznannaya struktura traditsionnogo İslama v našey strane – Duhovnoye upravleniye musulman Kazahstana", *Kazinform*, 19.02.2013; http://www.inform.kz/ru/prezident-edinstvennaya-priznannaya-struktura-tradicionnogo-islama-v-nashey-strane-duhovnoe-upravlenie-musul-man-kazahstana_a2536207 (11.11.2016).
- "Prinyata Kontseptsiya podgotovki spetsialistov s uglublennim znaniyem istorii i kultury İslama", Rusya Müftüler Konseyi resmi internet sitesi, 13 Kasım 2015; <http://www.muslim.ru/articles/270/14115/> (12.11.2016).
- Rose, A., Rokossovskaya, A., Mirakyan, N., "VAK prinyala pod svoye krılo novuyu spetsialnost' – teologiyu", *Rossiyskaya gazeta*, 12.10.2015; <https://rg.ru/2015/10/13/teologiya.html> (11.11.2016).

- “Rukovodstvo RF budet podderjivat’ razvitiye musulmanskogo bogosloviya v strane”, *İnterfaks*, 23.09.2015; <http://www.interfax-religion.ru/print.php?act=news&id=60271> (12.11.2016).
- Sapar, A. B., Yeldesbay, T., “Ratsional’nyy put’ razvitiya suverennogo Kazahstana. Çast’ 1-ya”, Tsentr-Aziya, 29.03.2010; <http://www.centrasia.ru/news.php?st=1269841500> (08.11.2016).
- “Segodnya Glava gosudarstva Nursultan Nazarbayev provel vstreçu s predstavitelyami Duhovnogo upravleniya musulman Kazahstana”, Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı resmi internet sitesi, (19.02.2013); http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_receptions/segodnya-glava-gosudarstva-nursultan-nazarbaev-provel-vstrechu-s-predstavitelyami-duhovnogo-upravleniya-musulman-kazahstana (11.11.2016).
- Seyfetdinov, R. H., “Porgotovku spetsialistov po islamovedeniyu obsudili eksperti v SPbGU”, *İslam v sovremennom mire*, S. 3 (2015), s. 219-221.
- Sızranov, A. V., “İslamizirovannoye şamanstvo y kazahov i nogaytsev-karagaşey Nijney Volgi v XIX – načale XXI veka”, *Etnografıçeskoye obozreniye*, S. 1 (2010), s. 47-55.
- “Speech entitled “Vision 2023: Turkey’s Foreign Policy Objectives” delivered by H.E. Ahmet Davutoğlu, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Turkey at the Turkey Investor Conference: The road to 2023 organized by Goldman Sachs” (London, 22.11.2011); http://www.mfa.gov.tr/speech-entitled-vision-2023-turkey-s-foreign-policy-objectives-delivered-by-h_e_-ahmet-davutoglu-minister-of-foreign-af.en.mfa (12.11.2016)
- “Status naşih medrese povısilysya do urovnya kolledja – Yerjan kaji Malgajıulı”, Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi resmi internet sitesi, (25.11.2015); <http://old.muftyat.kz/ru/news/view?id=6111> (08.11.2016).
- Sultanbekova, S., “Destruktivniye formı religioznosti v Respublike Kazahstan kak odin iz faktorov ugrozi natsionalnoy bezopasnosti”, *Vremya Vostoka*, 28.09.2016; <http://www.easttime.ru/analytics/kazahstan/destruktivnye-formy-religioznosti-v-respublike-kazahstan-kak-odin-iz-faktorov> (07.11.2016).
- Sultangaliyev, M., “Kayrat Lama Şarif: İslam – religiya yedinstva, mira i dobra”, *Kazahstanskaya Pravda*, 10.08.2011, s. 1.
- Şarkov, F. İ., “İnformatsionno-kommunikatsionnaya paradigma razvitiya gosudarstvennosti: tsivilizatsionniy nadkul’turniy i nadreligiozniy aspektı”, *İslam v sovremennom mire*, C. 11, S. 3 (2015), s. 175-182.
- Şaykemelev, M. S., *Kazahskaya identıçnost*, İnstitut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, Almatı 2013.
- Turtsiya: novaya rol’ v sovremennom mire*, TSA RAN, Moskova 2012.
- “Ukaz Prezidenta KR o Kontseptsii gosudarstvennoy politiki Kırgızskoy Respubliki v religioznoy sfere na 2014-2020 gg”, Kırgızistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı resmi internet sitesi; <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68293> (12.11.2016).
- “V Kazahstane prinyali kontseptsiyu razvitiya religioznogo obrazovaniya do 2020 g.”, *İnterfaks-Kazahstan*, (24.11.2015); https://www.interfax.kz/?lang=rus&int_id=10&news_id=11321 (08.11.2016)
- “V Rossii nalojen zapret na deyatel’nost’ organizatsii “Nurdjular”, *Kavkazskiy uzel*, 11.04.2008; <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/134853/> (12.11.2016).
- “Vıstupleniye na torjestvennom sobranii, posvyaşçennom 225-letiyu Tsentralnogo duhovnogo upravleniya musulman Rossii”, RF Devlet Başkanı resmi internet sitesi, (22.10.2013); <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/19473> (16.11.2015).

“Vpervye v istorii Rossii sozdan dissertatsionnyy sovet po teologii v sisteme Ministerstva obrazovaniya i nauki”, Moskova Patrikliği resmi internet sitesi, 01.06.2016; <http://www.patriarchia.ru/db/text/4484469.html> (12.11.2016).

Yarlıkapov, A. A., “İslamskoye obrazovaniye na Severnom Kavkaze”, *İslomovedeniye*, S. 1 (2014), s. 104-106.

Zıgmont, A., “Tri veri slilis’ v ekspertnom sovete”, *Nezavisimaya gazeta*, (17.08.2016); http://www.ng.ru/ng_religii/2016-08-17/1_faith.html (12.11.2016).